

Joanna Elżbieta Śliczyńska

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
e-mail: asiuulek@autograf.pl

[Zapiski w dawnych księgach inwentarzowych zakonu krzyżackiego¹ m. in. o zasobach arsenałów i innych magazynów na zamkach krzyżackich na granicy prusko-mazowieckiej od XIV do XVI w.

DOI: <http://dx.doi.org/10.18778/0860-7435.25.01>

Abstrakt: Kompleksy zamkowe, zarówno te nad granicą z Mazowszem, jak i inne, położone w głębi państwa krzyżackiego w Prusach, były przede wszystkim obiektami o charakterze obronnym, pełniły jednak również rolę administracyjną, gospodarczą, centrów produkcji, przetwórstwa i przechowalnictwa spożywczego. Pełniły jednocześnie rolę magazynów militariów dla miejscowych członków konwentów (rycerzy) oraz zbrojowni z uzbrojeniem interwencyjnym dla wojsk, które mogłyby przybyć z innych pobliskich zamków (lub dla wojsk zaciężnych) i używać tychże zapasów do dalszego prowadzenia działań wojennych. Istniał bardzo duży związek pomiędzy usytuowaniem zamku (tu na granicy z księstwem mazowieckim), infrastrukturą, w tym gospodarczo-militarną kompleksu zamkowego, jego zapasami oraz rolą, jaką pełnił w systemie obronnym państwa zakonu krzyżackiego w Prusach i jego potencjałem gospodarczym, wynikającym z infrastruktury gospodarczej i zgromadzonych oraz przechowywanych w nim wszelkich zapasów.

Słowa kluczowe: Zamek krzyżacki, Prusy, militaria, produkcja, gospodarka, XV–XVI w.

---

¹ *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*, hrsg. v. W. Ziesemer. Danzig: Kafemann, 1921 (dalej w tekście: *G.ÄB*, 1921).

Dotychczas historia średniowiecza, w tym Prus i Krzyżaków, to przede wszystkim badania historii politycznej i konfliktów państwa zakonu krzyżackiego z sąsiadami. Od pewnego jednak czasu znaczna część badań została ukierunkowana na dzieje kultury, w tym materialnej, historię życia codziennego oraz historię zapasów, między innymi spożywczych i służących wytwarzaniu, produkcji i przechowywaniu potraw i półproduktów żywnościowych w licznych pomieszczeniach gospodarczych, spiżarniach, kuchniach i innych miejscach kompleksu zamkowego². Zamki jako obiekty o charakterze obronnym, pełniły również rolę administracyjną, gospodarczą, centrów produkcji, przetwórstwa i przechowywania żywności, a jednocześnie magazynów militariów dla miejscowych członków konwentów (rycerzy) oraz zbrojowni z uzbrojeniem interwencyjnym dla wojsk, które mogłyby przybyć z innych pobliskich zamków, lub dla wojsk zaciężnych i używać tychże zapasów do dalszego prowadzenia działań wojennych.

Badanie licznych i wielorakich związków pomiędzy szeroko rozumianą gospodarką ośrodków zakonu krzyżackiego w Prusach (w postaci zamków), a zapasami militariów należy do problematyki badawczej, nad którą od kilkunastu lat trwają intensywne prace³. Dotyczą one przede wszystkim powstawania tych centrów, rozwoju oraz struktury, wzajemnych zależności pomiędzy poszczególnymi częściami ośrodków krzyżackich (zamków) i ich domen oraz kontaktów z miastami, przede wszystkim hanzeatyckimi, (czyli tzw. dużymi). W badaniach tych uczestniczą, oprócz badaczy polskich, przede wszystkim badacze z Niemiec, Anglii, Holandii, Litwy, częściowo również Skandynawii oraz Rosji⁴. W Polsce badaniami nad ośrodkami gospodarczymi zakonu krzyżackiego sensu stricto zajmowali się przede wszystkim Z. H. Nowak, H. Samsonowicz, M. Biskup, M. Grzegorz. R. Czaja czy też W. Sieradzan oraz inni badacze (zob. Arszyński, 1989, s. 163–179; Biskup, 1993a, s. 112–128; Biskup & Labuda, 1986; Czaja, 1996, s. 121–132⁵; Czaja, 1999; Grzegorz, 2003; Jasiński, 1993, s. 94–111; Nowak, 1989, s. 148–162; Nowak, 1993,

---

² Na ten temat powstała już liczna literatura przedmiotu w oparciu przede wszystkim o badania prowadzone w Niemczech i w Polsce. Główna literatura została podana poniżej.

³ Dotyczą one przede wszystkim związków gospodarki ogólnopaństwowej i potencjału militarnego państwa zakonu krzyżackiego w Prusach. Obecnie zagadnienia podobne dotyczą coraz częściej również pojedynczych kompleksów zamkowych i ich otoczenia domenalnego.

⁴ Tu przede wszystkim podstawowa literatura przedmiotu: (Sarnowsky, 1993; Sarnowsky, 1998, s. 51–78; Heckmann, 1998, s. 79–89; Holbach, 1998, s. 91–111; Jenks, 1998, s. 113–131; Riis, 1998, s. 133–152; Cordes, 2000, s. 33–47; Sarnowsky, 2000, s. 49–72; Olesen, 2000, s. 133–148; Militzer, 1989, s. 1–24; Jähniß, 1989, s. 113–147; Militzer, 1993, s. 188–215; Braasch-Schwersmann, 1989; Michels, 1996), gdzie w powyższych również dalsza literatura przedmiotu.

⁵ W artykule autor omówił funkcjonowanie jarmarków do wojny trzynastoletniej.

s. 129–142; Samsonowicz, 1989, s. 103–112; Samsonowicz, 1993, s. 143–154; Sieradzan, 1999). Z badaczy niemieckich trzeba też szczególnie podkreślić wkład H. Boockmanna, U. Arnolda, B. Jähniga, F. Benninghovena, S. Ekdahla, i wielu innych (zob. Arnold, 1993, s. 104–110; Benninghoven, 1976, s. 565–601; Boockmann, 1983, s. 555–576; Ekdahl, 1991, s. 29–47; Jähnig, 1985, s. 151–184; Tenże, 1987, s. 77–96). Analizując powyższą problematykę musimy zwrócić uwagę na jej złożoność oraz wskazać na sposób jej przedstawienia. Z pewnością do głównych problemów należy tutaj określenie struktury kompleksów zamkowych (w tym przede wszystkim przedzamczy) pod względem występowania w ich obrębie ośrodków gospodarczych, pokazanie wielkości produkcji oraz ilości przechowywanych towarów a wreszcie przemian, zachodzących w samym Zakonie, pod względem struktury, spójności, a poniekąd również zmian w zachowaniu (i działaniu) rycerzy-zakonników. Bardzo istotne będzie pokazanie zasobów militarnych Zakonu w ich zamkach na pograniczu z Mazowszem, gdyż od tego zależało przecież bezpośrednio bezpieczeństwo całego państwa krzyżackiego Prusach.

Ośrodki gospodarcze zakonu krzyżackiego powstawały i egzystowały w kilku zasadniczych miejscach struktury państwa krzyżackiego w Prusach, biorąc pod uwagę zarówno kompleks zamkowy, jak i domeny krzyżackie na administrowanym przez Zakon terytorium. Rozpatrując umiejscowienie ośrodków gospodarczych na terenie kompleksu zamkowego należy jednoznacznie powiedzieć, iż centrum stanowiło niewątpliwie przedzamcze ze swoimi warsztatami, magazynami, spichlerzami, ośrodkami produkcji i przetwórstwa spożywczego oraz produkcji użytkowej, pozaspożywczej, przy tym jednocześnie poważny rezerwuar uzbrojenia, system obronny i zaplecze militarne⁶.

Doniosłą rolę odgrywały również elementy infrastruktury zamku głównego, przedzamcza i innych obiektów doń przylegających, które przeważnie stanowiły pomieszczenia z magazynami piwnicznymi, spiżarniami, kuchnią na zamku głównym, kantorami przypraw korzennych i innych, składzikami mąki, soli oraz różnego rodzaju mięs i jego przetworów oraz największy z magazy-

---

⁶ Należy wymienić przede wszystkim takie elementy struktury gospodarczej przedzamcza jak: młyny zbożowe, piekarnie, browary, snycernie, warsztaty narzędziowe, stolarnie, kuźnie, tartaki, folusze, roszarnie, karbiarnie, cegielnie, słodownie, winnice i ogrody (te ostatnie najczęściej poza przedzamczem, ale niejednokrotnie z własnym murem okalającym), pasieki, warsztaty kaletnicze, dymarki, postrzygalnie owiec i inne. Niejednokrotnie struktura przedzamcza była rozbudowana do tego stopnia, iż zamek posiadał kilka większych i mniejszych przedzamczy (najczęściej dwa), na których były usytuowane wymienione elementy struktury produkcyjno-przechowalniczej oraz magazynowej. Takie założenia architektoniczno-przestrzenne obserwujemy przede wszystkim w I połowie XV wieku w kompleksach zamkowych ziemi chełmińskiej.

nów militarnych, jakim był Karwan, usytuowany najczęściej na terenie któregoś z przedzamczy kompleksu zamkowego.

Były to pomieszczenia, które miały istotny wpływ na znaczenie zamku jako obiektu obronnego, militarnego oraz pełniącego rolę ośrodka gospodarczego, zarówno przed, jak i po 1466 r. Dla funkcjonowania gospodarki krzyżackiej kapitalne znaczenie miały natomiast ośrodki gospodarcze występujące na przedzamczu (niejednokrotnie produkujące swoje wyroby na eksport lub do innych ośrodków państwa krzyżackiego) oraz na terenie folwarków domenalnych, czy też wolnostojące, takie jak młyny wodne i wiatraki, cegielnie, wapienniki, stawy rybne i inne warsztaty, w tym kuszarnie.

Struktura tychże – wyżej wymienionych obiektów i magazynów – nie zmieniła się praktycznie od pierwszej połowy XIV w. do początków XVI w. i dalej, do końca istnienia państwa zakonnego w Prusach. Podobnie było zresztą na terenie Inflant, czy też w baliwatach zachodnioeuropejskich. We wskazanym czasie zmieniała się natomiast zarówno ich ranga, jak i rola, jaką odgrywały w najbliższym regionie, a także w ogólnej strukturze ośrodków gospodarki krzyżackiej w Prusach.

Ośrodki gospodarcze występujące w zamkach na terenie Prus Krzyżackich po II pokoju toruńskim, w tym również te, które występowały na terytorium administracyjnie przydzielonym do ośrodków nad granicą z Mazowszem, musiały niejednokrotnie sprostać nowym, niejednokrotnie cięższym pod względem nakładu pracy, wyzwaniom. Część zadań przejmowały za te, które już nie funkcjonowały, ze względu na zniszczenia wojenne oraz wspomniane wyżej zmiany terytorialne (skądinąd dotyczące jednostek bardzo prężnych pod względem ekonomicznym), a produkowały, magazynowały i przetwarzały wcześniej w ziemi chełmińskiej, bądź też na Pomorzu Gdańskim (Gancewski, 2001, *passim*; Dralle, 1975, s. 10–11, 13–14).

Zgodnie z zasadniczą częścią omawianej problematyki, poniżej zostaną omówione ośrodki krzyżackie, które funkcjonowały na przelomie XV i XVI w. w wójtostwie działdowskim, a także w prokuratorstwach nidzickim, szczytnowskim, piskim oraz elckim. Scharakteryzowana zostanie także ich rola, jaka wynikała ze struktury produkcji i przechowalnictwa tych ośrodków i poszczególnych obiektów w nich działających, wielkości produkcji, przechowalnictwa i przetwórstwa. Omawiane terytorium państwa zakonnego posiadało, rzecz jasna, takiego samego typu ośrodki i obiekty gospodarcze, jakie egzystowały i w innych częściach państwa krzyżackiego, funkcjonującego w XV i XVI w. Należy zatem postawić pytanie, czym różniły się one od tych istniejących poza terenami nadgranicznymi oraz czy w ogóle różnice te były dla tychże ośrodków oraz dla terytoriów krzyżackich, na których występowały, na tyle istotne, żeby można było mówić o ich specyficznej roli gospodarczej dla tych-

że regionów i całego państwa krzyżackiego po II pokoju toruńskim? Trzeba się też zastanowić, i to bez względu na różnice, czy mogły one predestynować badane obiekty do szczególnej roli dla omawianych terenów nadgranicznych państwa krzyżackiego? Czy też w końcu, jeżeli istotnie rola ich była inna od występujących na pozostałej części terytorium państwa krzyżackiego w Prusach, to czy była ona dominująca w odniesieniu do części znajdującej się poza omawianym obszarem?

W analizowanych ośrodkach krzyżackich występowały obiekty infrastruktury funkcjonalnej, o jakich wspomniano wyżej. W każdym z pięciu ośrodków administracyjnych istniały kompleksy zamkowe (por. Dralle, 1975, s. 24, 49 i nast.) z przedzamczami oraz folwarki i młyny przyramkowe (*GÄB*, 1921, s. 115–123, 206–207, 207–209, 251–254, 350–360). Prawdopodobnie na terenie wszystkich jednostek administracyjnych (oprócz prokuratorstwa w Elku⁷) występowały gospodarstwa rybackie, z których połowy były przeznaczone na własne stoly konwentowe, jak również na sprzedaż ryb w handlu wewnątrz-zakonnym⁸. Najbardziej nasycone pod względem występowania obiektów gospodarczych na terenie swojego dominium było prokuratorstwo w Nidzicy. W II połowie XV w., po zakończeniu wojny trzynastoletniej, w jego inwentarzach zostały wymienione aż cztery folwarki, a mianowicie w Nowym Dworze (*Newenboff*), Kottenbergu (*Kothenberg*, *Coktenberg*⁹), Wielbarku (*Wildennberg*, *Willenburg*¹⁰) oraz w Litwinkach (*Litfincke*) (Tamże, s. 354, 356 i nast., 359 i nast.). W badanym okresie nie stwierdzono występowania wolnostojących młynów poza tymi w strukturach kompleksów zamkowych oraz folwarków domonialnych na terenie wyżej wymienionych posiadłości wójtostwa i prokuratorstw (Tamże, s. 115–123, 206–207, 207–209, 251–254, 350–360). Analizując gęstość występowania obiektów gospodarczych na omawianym terytorium, możemy zauważyć, iż są one lokowane rzadko oraz skupione bardziej przy zamkach lub folwarkach przyzamkowych, czy też domonialnych. Była to struktura przestrzenna zgola odmienna od tej, jaką prezentowały komturstwa, wójtostwa i prokuratorstwa z ziemi chełmińskiej w I połowie XV w., chociaż bardzo zbliżona do tej, jaką miały tereny Prus Właściwych, również przez

---

⁷ Istnienia takich nie potwierdzają inwentarze. Z drugiej strony trudno uwierzyć, że tereny w tak dużym stopniu nasycone śródlądowymi zbiornikami wodnymi nie miały w tamtym okresie żadnych rybaczków. Być może nie zostały odnotowane lub też ryb dostarczali miejscowi rybacy, mający zezwolenia na połów tych gatunków, których odławianie nie było ewidencjonowane w inwentarzach zakonnych. Czasami tylko pojawiają się zapisy o wpływach w księgach rachunkowych.

⁸ Zob. inwentarze działających wówczas gospodarstw rybackich w (*GÄB*, 1921, s. 115, 119 i nast., 123, 208 i nast., 251 i nast., 352 i nast., 359 i nast.).

⁹ Obie nazwy występują w analizowanych inwentarzach jako ta sama miejscowość.

¹⁰ Jak w przyp. 9.

rozpoczęciem wojny trzynastoletniej. Poza gospodarstwami rybackimi – w przypadku których jest rzeczą naturalną, że z reguły występują oddzielnie (nad zbiornikami wodnymi) – inne ośrodki produkcji i przetwórstwa były połączone w kompleksy gospodarcze wraz z pobliskimi folwarkami, bądź też obiektami na przedzamczach (Mortensen i in., 1968–1984, Lieferung I–IV; *GÄB*, 1921, s. 115–123, 206–207, 207–209, 251–254, 350–360).

Spójrzmy zatem na jedną z podstawowych działalności gospodarczych (rzemieślniczych), które miały miejsce w kompleksach zamkowych analizowanych obiektów krzyżackich. Przeanalizujemy miejscową produkcję i zapasy kusz, zgromadzonych w kuszarniach i innych magazynach militariów na omawianych zamkach.

Tab. 1. Produkcja snycerni (w tym zapasy kusz) na przedzamczach kompleksów zamkowych w latach 1466–1525 na pograniczu z Mazowszem

Lp.	Przedzamcze zamku, na którym występował warsztat kuszniczy	Produkcja snycerni i zapasy kusz w poszczególnych latach w sztukach											
		1466	1477	1479	1485	1486	1488	1507	1508	1519	1520	1521	1525 ^a
1.	w Nidzicy	24 ^e	–	–	6	–	6	–	5	–	–	–	–
2.	w Szczytnie	–	–	–	10 ^b	–	–	–	–	–	24 ^b	24 ^b	–
3.	w Działdowie	38 ^c	–	30 ^d	–	–	–	6	6	–	–	–	–

a – w zestawieniu został podany 1525 r., ale w inwentarzach ostatnim z zapisanych jest 1523, dlatego też dane w zestawieniu dotyczą tego ostatniego roku.

b – nie wiadomo do końca, czy był to produkt miejscowej snycerni, gdyż nie stwierdzono na terenie przedzamcza w tym roku tego warsztatu.

c – dane z inwentarza z 1421 r.; por. (Biskup & Janosz-Biskupowa, 2002, s. 161–163, nr 101, s. 165–169, nr 103 i następne dotyczące Prus Właściwych).

d – dane pochodzą z inwentarza oznaczonego: *15. Jahrhundert*.

e – dane pochodzą z inwentarza z 1437 r.

Źródło: (*GÄB*, 1921, s. 115–123; 206–207; 207–209; 350–353; 353–360)

Po przeanalizowaniu opisanej powyżej struktury produkcji kusz, przechowywanych przede wszystkim w zbrojowniach, określanych najczęściej mianem *barnischhaus*, można dojść do wniosku o coraz rzadszym użytkowaniu przez rycerzy krzyżackich kusz do prowadzenia działań militarnych, przede wszystkim typu defensywnego¹¹. Tezę tę zdaje się potwierdzać porów-

¹¹ Pomimo, iż w inwentarzach z tego okresu zachowało się więcej wzmianek o strzałach do kusz niż o samych kuszach, to jednak nie zmienia to zasadniczo poglądu na temat odchodze-

nianie do uzbrojenia palnego (w postaci puszek i różnego rodzaju bombard) zgromadzonego w tych samych zbrojowniach oraz często w prochowniach (*pulverkammer, polverhaus*) omawianych obiektów zamkowych.

Tab. 2. Przechowywanie puszek i bombard w zbrojowniach i prochowniach oraz innych pomieszczeniach na przedzamczach kompleksów zamkowych nad granicą z Mazowszem w latach 1466–1525

Lp.	Przedzamcze zamku, na którym przechowywano uzbrojenie	Przechowywane puszki i bombarady w sztukach											
		1466	1477	1479	1485	1486	1488	1507	1508	1519	1520	1521	1525 ^a
1.	w Nidzicy	20 ^f	–	–	18	17	25 ^g	30 ^h	30	–	–	–	–
2.	w Szczytnie	–	11	–	12	–	–	18	18	51 ^b	48	44	–
3.	w Działdowie	22 ^d	–	7	12 ^e	–	–	12	12	–	–	–	–
4.	w Piszcu	–	–	–	–	–	–	23	30	–	–	–	– ^c
5.	w Elku	–	–	–	–	–	–	15	15	–	–	–	–

a – w zestawieniu został podany 1525 r., ale w inwentarzach ostatnim z zapisanych jest 1523, dlatego też dane w zestawieniu dotyczą tego ostatniego roku.

b – inwentarz pochodzi z 1517 r.

c – w inwentarzu z 1523 r pod nazwą *barnischskamer* widnieje zapis: *ist nichts*, a pod nazwą: *pulverkamer: niemasz*. Świadczy to o degradacji zamku pod względem militarnym i jego małej przydatności do dalszego prowadzenia przede wszystkim działań o charakterze defensywnym, gdyż nie posiadał odpowiedniego uzbrojenia do prowadzenia tego typu działań w zbrojowniach i innych pomieszczeniach do tego przeznaczonych, ani w zamku, ani na przedzamczu.

d – dane pochodzą z inwentarza z 1421 r. Zostały przytoczone jako dane porównawcze do okresu po zawarciu II pokoju toruńskiego.

e – dane pochodzą z inwentarza określonego mianem: *15. Jahrbundert*.

f – dane pochodzą z inwentarza z 1437 r., gdyż nie ma danych z lat następnych, do zawarcia II pokoju toruńskiego. Dane zamieszczono w celach porównania zapasów tego typu uzbrojenia w okresie przed i po wojnie trzynastoletniej.

g – w tym 8 w drugim inwentarzu z tego samego roku. Nie do końca wiadomo, czy przedstawia on rzeczywiście zasoby zamku w Nidzicy, czy też może zamku w Ostródzie z tego samego okresu.

h – w tym nie nadające się do dalszego użytku; według zapisu w inwentarzu: *bose*.

Źródło: (*GAB*, 1921, s. 115–123; 206–207; 207–209; 350–353; 353–360)

nia w badanym okresie rycerstwa krzyżackiego od kusz jako podstawowego uzbrojenia swoich konwentów, nie tylko zresztą w zamkach nad granicą z Mazowszem, ale prawdopodobnie również w innych częściach państwa krzyżackiego w Prusach Właściwych.

Z danych przedstawionych wyżej, po porównaniu ich z informacjami o produkcji i przechowywaniu kusz w pomieszczeniach kompleksu zamkowego możemy wyciągnąć następujące wnioski. Po pierwsze, widzimy zasadnicze odejście od produkcji i przechowywania tradycyjnego uzbrojenia, jakim były m. in. kusze (różnego rodzaju), które jeszcze w I połowie XV w., pomimo pojawienia się uzbrojenia typu *buchse*, było powszechnie używane w czasie prowadzenia przez rycerzy krzyżackich akcji defensywnych oraz walki ofensywnej na otwartych polach. Bardzo istotny jest fakt, iż trudno w zapisach inwentarzowych z okresu 1466–1525 znaleźć informacje na temat *schnitzhaus*, co jednoznacznie wskazuje, że przedzamcza jako centra gospodarcze nie produkowały już kusz, a na niektórych naprawiano je, korzystając jedynie z narzędzi kowalskich oraz ciesielskich, zgromadzonych w innych warsztatach na przedzamczu, być może również w niektórych pomieszczeniach piwnicznych zamku głównego. Ponadto zdecydowanie większe ilości występującego w pomieszczeniach zamkowych uzbrojenia typu *buchse* wskazują na zmianę, chociażby częściową, taktyki prowadzenia walki oraz na postawienie na walkę defensywną, w oparciu o małe załogi, które bronić się miały w ufortyfikowanych zamkach (por. Biskup, 1993b, s. 269 i nast., 272, 276–281). Z tym musiała się również wiązać zmiana zarządzania finansami (tym bardziej, że były one nader skromne jak na pojawiające się potrzeby) i przeznaczenia większych sum pieniędzy na zakup tego typu uzbrojenia, gdyż, jak wiadomo, na przedzamczach raczej nie odlewano luf do *buchse*.

Z jednej strony wskazuje to w jakiejś mierze na zmianę charakteru produkcji miejscowych warsztatów rzemieślniczych, z drugiej na zmianę strategii prowadzenia walk i pewnego rodzaju większą niż dotychczas „indywidualizację” prowadzenia działań militarnych, oraz na zmianę struktury wydatków dokonywanych przez konwenty. Wynikało to również z sytuacji osobowej (stanu liczebnego konwentów) Zakonu w Prusach Krzyżackich, oraz z postępującej „decentralizacji” zarządzania państwem, pomimo pewnego rodzaju „reorganizacji” przeprowadzanej począwszy od zakończenia wojny trzynastoletniej i przyjęcia przez obie strony warunków pokoju toruńskiego¹².

Do tego, rzecz jasna, należy dodać sytuację w rejonie nadgranicznym z Mazowszem: potencjalnie większe niż w centrum Prus Właściwych (Krzyżackich) i na tych obszarach, które w żaden sposób nie stanowiły ziem nadgranicznych (por. Sieradzan, 1999, *passim*; Białuński, 2003, s. 275¹³) prawdo-

---

¹² Rozumianej tutaj przede wszystkim jako rozluźnienie więzów administracyjno-wykonawczych pomiędzy wielkim mistrzem i komturami na czele, a podległymi im innymi jednostkami administracji zakonnej; por. (Dralle, 1975, s. 11 i nast.).

¹³ Białuński stwierdza w tym miejscu, że Wizna była bazą wypadową na pruskich Galindów. Być może później mogła stanowić, jako gród ufortyfikowany, a wreszcie posiadający zamek,

podobieństwo prowadzenia wzajemnych walk zaczepnych i wypraw łupieżczych. Należy też zaznaczyć, iż potencjał ludzki zakonu krzyżackiego od zakończenia wojny trzynastoletniej cały czas – jak już wspomniano wyżej – obniżał się pod względem liczebnym, biorąc pod uwagę członków konwentów. To z kolei stawiało armię zakonną na gorszej pozycji w porównaniu do armii Królestwa Polskiego. Jak oblicza Marian Biskup, w ostatnim roku istnienia państwa zakonnego w Prusach, rycerzy zakonników, członków konwentów było łącznie tylko 58. Biorąc pewną poprawkę na czasy drugiej połowy XV w. i przy założeniu że zmiany, które zachodziły wówczas na terenie państwa krzyżackiego nie uszczuplały liczby konwentów, doprowadziły tylko do zmian siedziby urzędników (jak w przypadku wzrostu rangi Rynu), ewentualnie zmniejszały liczbę członków konwentów w poszczególnych latach, widzimy, że właściwie Zakon nie mógł wówczas własnymi siłami prowadzić działań zbrojnych, a już z pewnością o charakterze zaczepnym (Biskup, 1993b, s. 265). To z kolei potwierdzałoby tezę o konieczności zastosowania nowej strategii prowadzenia działań militarnych (szczególnie obronnych przy wykorzystaniu fortyfikacji zamkowych), w tym przede wszystkim ostrzału przedpola, a także zwiększenia siły rażenia ognia przy jednoczesnym zmniejszeniu liczby rycerzy w konwentach i w ogóle stałych wojsk krzyżackich na terenie Prus, rekrutujących się ze służby obowiązkowej osadników-rycerzy, obowiązków auxiliarnych sołtysów oraz wolnych pruskich (Tamże, s. 265).

Widzimy zatem bardzo duży związek pomiędzy usytuowaniem zamku (tu na granicy z księstwem mazowieckim), infrastrukturą, w tym gospodarczo-militarną kompleksu zamkowego, jego zapasami (w tym interwencyjnych militariów, magazynowych w danym zamku na wypadek konfliktu zbrojnego), rolą, jaką pełnił w systemie obronnym państwa zakonu krzyżackiego w Prusach i jego potencjałem gospodarczym, wynikającym z infrastruktury gospodarczej (produkcyjno-przetwórczo-magazynowej) i zgromadzonych oraz przechowywanych wszelkich zapasów.

Kompleksy zamkowe zakonu krzyżackiego w Prusach, także te analizowane powyżej nad granicą z Mazowszem, to nie tylko arsenały i założenia obronne, ale także żywy organizm, który musiał spełniać zadania aprowizacji i codziennego bytu zgromadzonych w konwentach zakonników rycerzy i księży zakonnych. To wreszcie „mała fabryka” z pomieszczeniami do wytwarzania, przetwarzania, przechowywania i użytkowania (udostępniania) zbroi i militariów i spożywania pokarmów, a także miejsce do życia.

---

ważny punkt strategiczny nad granicą z państwem krzyżackim w Prusach, o podobnym znaczeniu militarno-strategicznym.

Bibliografia

Źródła

Das Große Ämterbuch des Deutschen Ordens [GÄB] (1921), hrsg. von W. Ziese. Danzig: Kafemann.

Literatura

- Arnold, Udo (1993). Anfänge des Deutschordenshandels. W: M. Gajdoš (red.), *Urbs-Provincia-Orbis. Contributiones ad historiam contactuum civitatum Carpathicarum in honorem O. R. Halaga editae* (s. 104–110). Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.
- Arszyński, Marian (1989). Das Bauwesen im Wirtschaftssystem des Deutschen Ordens in Preußen. W: U. Arnold (hrsg.), *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter*, (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 38, Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, Bd. 2, hrsg. in Auftrage des Vorstandes v. U. Arnold) (s. 163–179). Marburg: N.G. Elwert.
- Benninghoven, Friedrich (1976). Die Burgen als Grundpfeiler des spätmittelalterlichen Wehrwesens im preußisch-livlandischen Deutschordensstaat. W: H. Patze (hrsg.), *Die Burgen im deutschen Sprachraum*. (Vorträge und Forschungen, Bd. 19.) (s. 565–601). Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag.
- Białuński, Grzegorz (2003). Wizna na pograniczu polsko-pruskim w czasach księcia Bolesława Kędzierzawego. W: K. Grażawski (red.) *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie* (s. 255–275). Włocławek–Brodnica: LEGA.
- Biskup, Marian (1993a). Der Deutschen Orden und die Freiheiten der großen Städte in Preußen vom 13. bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts. W: U. Arnold (hrsg.), *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Stäädten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich*, (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 44, Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, Bd. 4, hrsg. in Auftrage des Vorstandes v. U. Arnold) (s. 112–128). Marburg: N.G. Elwert.
- Biskup, Marian (1993b). *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim 1308–1521*. Gdańsk: Napoleon V.
- Biskup, Marian & Janosz-Biskupowa, Irena (hrsg.) (2002). *Visitationen im Deutschen Orden im Mittelalter*, Teil I: 1236–1449. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 50, Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, Bd. 10, hrsg. im Auftrag des Vorstandes von U. Arnold unter der Patronanz des Deutschen Ordens). Marburg: N.G. Elwert.
- Biskup, Marian & Labuda, Gerard (1986). *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka-Społeczeństwo-Państwo-Ideologia*. Gdańsk: Wydaw. Morskie.
- Boockmann, Hartmut (1983). Die Vorwerke des Deutschen Ordens in Preußen. W: H. Patze (hrsg.), *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter* (Vorträge und Forschungen, Bd. 27.) (s. 555–576). Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag.

- Braasch-Schwersmann, Ursula (1989). *Das Deutschordenshaus Marburg. Wirtschaft und Verwaltung einer spätmittelalterlichen Grundherrschaft*, (Untersuchungen und Materialien zur Verfassungs- und Landesgeschichte, hrsg. v. Hessischen Landesamt für geschichtliche Landeskunde, Bd. 11.). Marburg: N.G. Elwert.
- Cordes, Albrecht (2000). Die Rolle der Handelsgesellschaften in der Arbeitswelt des spätmittelalterlichen Hansekaufmanns. W: J. Tandecki (hrsg.), *Die Rolle der Stadtgemeinden und bürgerlichen Genossenschaften im Hanseraum in der Entwicklung und Vermittlung des gesellschaftlichen und kulturellen Gedankengutes im Spätmittelalter*, (s. 33–47). Toruń: Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Czaja, Roman (1996). Gospodarcze znaczenie jarmarków w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach. W: R. Czaja, J. Tandecki (Red.) *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu: studia ofiarowane Profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, (s. 121–132). Toruń: Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Czaja, Roman (1999) *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*. Toruń: Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Dralle, Lothar (1975). *Der Staat des Deutschen Ordens in Preussen nach dem II. Thorner Frieden, Untersuchungen zur ökonomischen und ständepolitischen Geschichte Altpreußens zwischen 1466 und 1497*. (Frankfurter Historische Abhandlungen, Bd. 9). Wiesbaden: Franz Steiner.
- Ekdahl, Sven (1991). Das Pferd und seine Rolle im Kriegswesen des Deutschen Ordens. W: Z. H. Nowak (hrsg.), *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, (Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica, t. 6.) (s. 29–47). Toruń: Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Gancewski, Jan (2001). *Rola zamków krzyżackich w ziemi chełmińskiej od połowy XIV w. do 1454 r.* Olsztyn: Towarzystwo Naukowe: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Grzegorz, Maksymilian (2003). *Komturstwo gnieźnieńskie i jego strategiczne znaczenie*. Bydgoszcz: Wydaw. Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- Heckmann, Dieter (1998). Königsberg und sein Hinterland im Spätmittelalter. W: Z. H. Nowak & J. Tandecki (hrsg.), *Die preußischen Hansestädte und ihre Stellung im Nord- und Ostseeraum des Mittelalter*, (s. 79–89). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Holbach Rudolf (1998). Die preußischen Hansestädte und die Niederlande. W: Z. H. Nowak & J. Tandecki (hrsg.), *Die preußischen Hansestädte und ihre Stellung im Nord- und Ostseeraum des Mittelalter*, (s. 91–111). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Jähniß, Bernhart (1985). Der Danziger Deutschordenskonvent in der Mitte des 15. Jahrhunderts. W: B. Jähniß, P. Letkemann (hrsg.), *Danzig im acht Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte eines hansischen und preußischen Mittelpunktes*. (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens, Bd. 23.) (s. 151–184). Münster: Nicolaus-Copernicus Verlag.
- Jähniß, Bernhart (1987). Über Quellen zur Sachkultur des Deutschen Ordens in Preußen. W: Z. H. Nowak (hrsg.), *Werkstatt des Historikers der mittelalterlichen Ritterorden*, (Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica, t. 4.) (s. 77–96). Toruń: Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

- Jähniß, Bernhart (1989). Zur Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen vornehmlich vom 13. bis zum frühen 15. Jahrhundert. W: U. Arnold (hrsg.), *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter*, (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 38, Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, Bd. 2, hrsg. in Auftrage des Vorstandes v. U. Arnold), (s. 113–147). Marburg: N.G. Elwert.
- Jasiński, Tomasz (1993). Die Rolle des Deutschen Ordens bei der Städtegründungen in Preußen im 13. Jahrhundert. W: U. Arnold (hrsg.), *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich*, (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 44, Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, Bd. 4, hrsg. in Auftrage des Vorstandes v. U. Arnold) (s. 91–111). Marburg: N.G. Elwert.
- Jenks, Stuart (1998). Die preußischen Hansestädte und England. W: Z. H. Nowak & J. Tandecki (hrsg.), *Die preußischen Hansestädte und ihre Stellung im Nord- und Ostseeraum des Mittelalter*, (s. 113–131). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Michels, Georg (1996). *Zur Wirtschaftsentwicklung von Kleinstädten und Flecken im Ordensland und Herzogtum Preußen (bis 1619). Gilgenburg-Hohenstein-Neidenburg-Ortelsburg-Willenberg*. (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, hrsg. v. U. Arnold, Bd. 11.). Lüneburg: Verl. Nordostdeutsches Kulturwerk.
- Militzer, Klaus (1989). Die Wirtschaftstätigkeit ländischer und städtischer Deutschordenshäuser. Ein Überblick. W: U. Arnold (hrsg.), *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter*, (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 38, Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, Bd. 2, hrsg. in Auftrage des Vorstandes v. U. Arnold), (s. 1–24). Marburg: N.G. Elwert.
- Militzer, Klaus (1993). Der Deutschen Orden in den großen Städten des Deutschen Reiches. W: U. Arnold (hrsg.) *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich*, (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 44, Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, Bd. 4, hrsg. in Auftrage des Vorstandes v. U. Arnold) (s. 188–215). Marburg: N.G. Elwert.
- Mortensen, Hans & Mortensen, Gertrud & Wenskus, Reinhard & Jäger, Helmut (hrsg.) (1968–1984). *Historisch-geographischer Atlas des Preußenlandes, Verwaltung um 1400*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Nowak, Zenon H. (1989). Die Vorbürg als Wirtschaftszentrum des Deutschen Ordens in Preußen. W: U. Arnold (hrsg.), *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter*, (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 38, Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, Bd. 2, hrsg. in Auftrage des Vorstandes v. U. Arnold) (s. 148–162). Marburg: N.G. Elwert.
- Nowak, Zenon H. (1993). Neustadtgründungen des Deutschen Ordens in Preußen. Entstehung, Verhältnis zu den Altstädten, Ende der Eigenständigkeit. W: U. Arnold (hrsg.), *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich*, (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 44, Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, Bd. 4, hrsg. in Auftrage des Vorstandes v. U. Arnold) (s. 129–142). Marburg: N.G. Elwert.

- Olesen, Jens E. (2000). Der Einfluß der Hanse auf die Gestaltung der Bürgertums in den skandinavischen Ländern im Spätmittelalter. W: J. Tandecki (hrsg.), *Die Rolle der Stadtgemeinden und bürgerlichen Genossenschaften im Hanseraum in der Entwicklung und Vermittlung des gesellschaftlichen und kulturellen Gedankengutes im Spätmittelalter*, (s. 133–148). Toruń: Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Rüs, Thomas (1998) Die preußischen Städte und Dänemark im 14. Jahrhundert. W: Z. H. Nowak & J. Tandecki (hrsg.) *Die preußischen Hansestädte und ihre Stellung im Nord- und Ostseeraum des Mittelalter*, (s. 133–152). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Samsonowicz, Henryk (1989). Der Deutsche Orden als Wirtschaftsmacht des Ostseeraumes. W: U. Arnold (hrsg.), *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter*, (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 38, Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, Bd. 2, hrsg. in Auftrag des Vorstandes v. U. Arnold) (s. 103–112). Marburg: N.G. Elwert.
- Samsonowicz, Henryk (1993). Kleinstädte im Deutschordensstaat Preußen. W: U. Arnold (hrsg.), *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich*, (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 44, Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, Bd. 4, hrsg. in Auftrag des Vorstandes v. U. Arnold) (s. 143–154). Marburg: N.G. Elwert.
- Sarnowsky, Jürgen (1993). *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1554)*. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, hrsg. v. W. Vogel u. I. Gundermann, Bd. 34). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Sarnowsky, Jürgen (1998). Die Entwicklung des Handels der preußischen Hansestädte im 15. Jahrhundert. W: Z. H. Nowak & J. Tandecki (hrsg.) *Die preußischen Hansestädte und ihre Stellung im Nord- und Ostseeraum des Mittelalter*, (s. 51–78). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Sarnowsky, Jürgen (2000). Hansischer Gesellschaftshandel in Preußen. W: J. Tandecki (hrsg.), *Die Rolle der Stadtgemeinden und bürgerlichen Genossenschaften im Hanseraum in der Entwicklung und Vermittlung des gesellschaftlichen und kulturellen Gedankengutes im Spätmittelalter*, (s. 49–72). Toruń: Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Sieradzan, Wiesław (1999). *Siedziwno mazowiecko-krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie środkowo-wschodniej w latach 1411–1466*. Toruń: Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Notes in the old inventory books of the Teutonic Order, among others about the resources of arsenals and of other warehouses in the Teutonic castles on the Prussian-Mazovian border from the 14th to the 16th century.

ABSTRACT: The chateau complexes, both those at the border with Masovia as well as others, in the depths of the Teutonic State in Prussia, were primarily defensive buildings, but also had administrative, economic, production, processing and storage facilities, and also military warehouses for the local members of the convention (knights) and armaments with military intervention equipment that could come to the castle from other nearby castles, or for the armies) and use those stocks for further warfare. There was a very strong connection between the castle's operation (here on the border with the Duchy of Masovia), the infrastructure in that economic and military castle complex, its reserves and the role it played in the defense system of the Teutonic Order in Prussia and its economic potential resulting from the economic and conglomerate infrastructure and stored any stock.

KEYWORDS: Teutonic castles, Prussia, wrestling, military, production, economy, 15th–16th century.